Piotr Jaworski (Warszawa)

SREBRNE MONETY RZYMSKIE W SKARBIE ZNALEZIONYM W PTOLEMAIS

Skarb monet rzymskich odkryty jesienią 2006 roku w Ptolemais, stolicy późnorzymskiej prowincji *Libya Superior*, składa się z 553 sesterców oraz 15 monet srebrnych. Znalezisko posiada znaczną wartość źródłową, ze względu na brak w Cyrenajce innych skarbów, których zdeponowanie powiązać można bezpośrednio ze skutkami trzęsienia ziemi, które miało miejsce w pierwszych latach drugiej połowy III wieku n.e. (262 rok n.e.?). A warto przypomnieć, że była to katastrofa, która w istotny sposób wpłynęła na dzieje libijskiej Pentapolis[1].

Począwszy od komunikatu zamieszczonego na łamach „Biuletynu Numizmatycznego", odkrycie doczekało się kilku omówień[2]. Zostało także zaprezentowane szerokiej publiczności na wystawie *Skarb z Ptolemais*, otwartej w Gabinecie Numizmatycznym Zamku Królewskiego w Warszawie 15 grudnia 2008, na której obok kopii gipsowych wszystkich monet znalezionych w skarbie, pokazano także ponad 80 oryginalnych monet ilustrujących dzieje pieniądza w Cyrenajce od V wieku p.n.e. do III wieku n.e. Organizatorom wystawy udało się uzyskać bezprecedensową zgodę władz libijskich na wypożyczenie monet znalezionych w trakcie wykopalisk w Ptolemais, wśród nich kilku srebrnych i brązowych monet ze skarbu. Grupę zaprezentowanych na wystawie monet antycznej Cyrenajki uzupełniły obiekty ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie[3]. Były wśród nich monety podarowane muzeum w 1921 roku przez dr. Władysława Semerau-Siemianowskiego.

---

[1] R. G. Goodchild, *The Decline of Cyrene and Rise of Ptolemais: Two New Inscriptions*, [w:] *Libyan Studies.* Select Papers of the late R. G. Goodchild, J. Reynolds ed., London 1976, s. 225 i nast. Trzęsienie ziemi z III wieku, podobnie jak kolejne, z 365 roku, stanowią kluczowe daty we współczesnej periodyzacji dziejów Cyrenajki, por. spis treści w: S. Stucchi, *Architettura cirenaica* [Monografie di archeologia Libica, IX], Roma 1975.

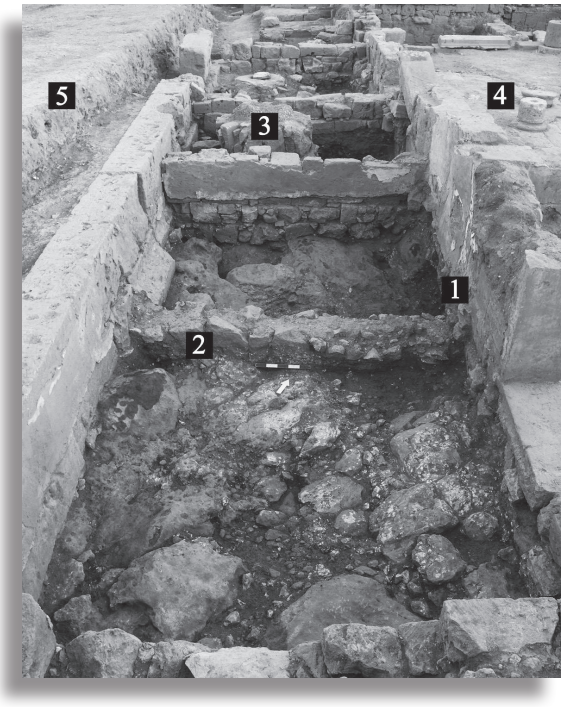
[2] P. Jaworski, Skarb monet rzymskich z Ptolemais w Libii, Biuletyn Numizmatyczny 2007, nr 1, s. 19-26; idem, M. Kołyszko, K. Misiewicz, *Skarb z Ptolemais. Rezultaty misji archeologiczno-konserwatorskiej*, cz. I: Biuletyn Numizmatyczny 2008, nr 1, s. 27-38, cz. II: Biuletyn Numizmatyczny 2008, nr 2, s. 95-102; P. Jaworski, *Skarb z Ptolemais*, [w:] *Skarb z Ptolemais. Katalog wystawy*, Zamek Królewski w Warszawie 15 grudnia 2008-15 stycznia 2009, Warszawa 2008, s. 40-50; M. Zawadzki, *Skarb z Ptolemais - znalezisko niezwykłe*, [w:] ibidem, s. 51-53; M. Kołyszko, *Konserwacja skarbu monet rzymskich z Ptolemais*, [w:] ibidem, s. 56-64; P. Jaworski, E. Walczak, *Katalog*, [w:] ibidem, s. 104-107 (nr kat.: 75-81); P. Jaworski, *A hoard of Roman coins from Ptolemais*, [w:] *Archeologia a Tolemaide. Giornate di studio in occasione del primo anniversario della morte di Tomasz Mikocki*, *27-28 maggio 2008* [Accademia Polacca delle Scienze, Biblioteca e Centro di Studi a Roma. Conferenze 125], red. E. Jastrzębowska, M. Niewójt, Roma 2009, s. 146-156.

[3] P. Jaworski, E. Walczak, *op. cit*., nr kat.: 1-3, 7, 8, 15-18, 23, 32, 56.

Il. 1. Rulon monet srebrnych przed konserwacją.

Pracując nad przygotowaniem finalnej publikacji skarbu, proponuję czytelnikom BN informacje na temat monet srebrnych, które pod względem typologicznym i chronologicznym stanowią niewielką, choć jednolitą grupę o określonej funkcji. Omawiana grupa, składająca się z antoniniana oraz 14 denarów, została znaleziona w formie rulonu (il. 1). Została ona wyodrębniona jeszcze w starożytności przez właściciela depozytu, a poprzez spojenie się monet produktami korozji, pomimo nie zachowania się opakowania, w które były zawinięte, przetrwały w tej formie do czasu ich wydobycia i konserwacji.

Il. 2. Fragment domu, w którym został odkryty skarb: 1. Miejsce znalezienia skarbu, 2. Fundament muru hellenistycznego zachowany poniżej poziomu posadzki, 3. Piec metalurgiczny, 4. Perystyl domu z cysterną, 5. Ulica.

Skarb odkryto w jednym z pomieszczeń domu, którego wczesne fazy użytkowania, widoczne tak w pozostałościach architektonicznych (il. 2), jak i w materiale archeologicznym, wiązać można z okresem hellenistycznym. Monety znalezione w pomieszczeniach zachodniej części domu (wraz z perystylem) wskazują na jego użytkowanie do połowy III wieku n.e. Natomiast wschodnia część budowli została w okresie późnorzymskim znacznie przekształcona i włączona do dużego kompleksu produkcyjnego, odpowiedzialnego na przełomie IV/V wieku m.in. za wytwarzanie lamp terakotowych.

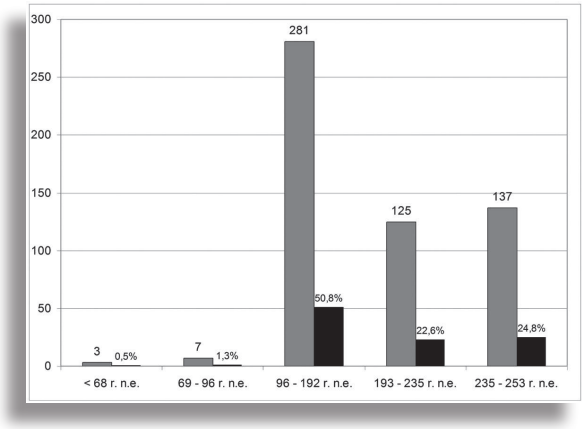
Ostatni właściciel domu przeznaczył jedno z pomieszczeń przylegających do perystylu na warsztat metalurgiczny; piec do wytopu miedzi urządził wykorzystując konstrukcję dawnej latryny. W sąsiednim pomieszczeniu, pozbawionym jednak bezpośredniego połączenia z centralnym dziedzińcem domu, rzemieślnik przechowywał swoje oszczędności, przypuszczalnie w opakowaniu z materiałów organicznych lub szafce, które nie zachowały się. Skupisko monet znalezione zostało przy ścianie pomieszczenia, na poziomie posadzki wykonanej z ubitej ziemi. Poza oszczędnościami w srebrnej i brązowej monecie, o łącznej wartości blisko 620 sesterców, zgromadzonymi w trudnym do oznaczenia okresie poprzedzającym katastrofę, w pokoju tym – jak również w pozostałych pomieszczeniach domu – nie znaleziono innych cennych przedmiotów; w gruzowisku nie natrafiono także na ludzkie szkielety. Taki stan rzeczy otwiera szerokie pole dla interpretacji. Wskażmy tu tylko jedną z możliwości: oto właściciel domu mógł zabrać ze sobą w obliczu zagrożenia tylko najcenniejsze przedmioty, pozostawiając na miejscu kłopotliwy w transporcie zestaw monet, składający się głównie z ciężkich sesterców. Jeżeli założymy, że właściciel domu przeżył, rozmaicie można interpretować także fakt nie podjęcia monet w okresie późniejszym. Czy koszty odgruzowania domu przewyższały wartość pogrzebanych monet, czy też mamy tu do czynienia z innymi powodami?

Skarby znajdowane na terytorium państwa rzymskiego, złożone z monet wybitych w dwóch lub trzech metalach, stanowią przeważnie – ze względu na swój charakter – grupę znalezisk o odmiennej funkcji od skarbów zawierających monety wykonane z jednego kruszcu[4]. Znaleziska tego rodzaju są charakterystyczne dla stanowisk miejskich dotkniętych skutkami wielkich katastrof. W Pompejach, które dostarczyły największą ilość skarbów (66) zawierających pieniądz codziennego użytku, aż 82% – jak wylicza Duncan-Jones[5] – stanowiły skarby mieszane, w tym 32% składało się z monet złotych, srebrnych i brązowych, 26% z monet brązowych i srebrnych i 24% z monet złotych i srebrnych.

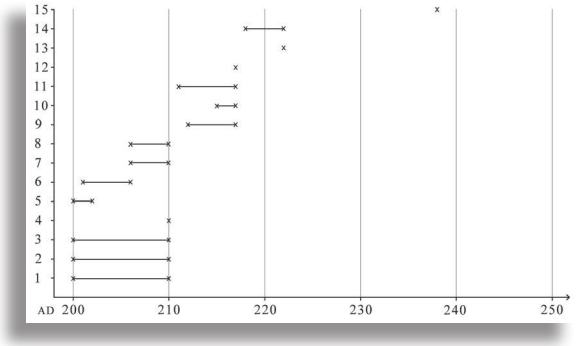
Analiza skarbu z Ptolemais wykazuje istotne różnice w rozpiętości chronologicznej między dominującą grupą sesterców a monetami srebrnymi. O ile bowiem te pierwsze reprezentują typowy zestaw monet wyjętych z obiegu około połowy III wieku n.e. (il. 3), odpowiadający generalnej statystyce znalezisk z obszaru Ptolemais, o tyle egzemplarze srebrne (z wyjątkiem denara Pupiena z 238 roku n.e.) mieszczą się w wąskim

[4] R. Duncan-Jones, *Money and government in the Roman Empire*, Cambridge 1994, s. 68-70; por. R.A.G. Carson, *Coin hoards and Roman coinage of the third century AD*, [w:] *Studies in Numismatic Method presented to Philip Grierson*, red. C.N.L. Brooke i in., Cambridge 1983, s. 66.

[5] Ibidem, przyp. 10 (wg: L. Breglia, *Circolazione monetale ed aspetti di vita economica a Pompei*, [w:] *Pompeiana. Raccolta di studi per il secondo centenario degli scavi di Pompei*, Napoli 1950, s. 41-59). Krytyczna analiza skarbów odkrytych w „miastach Wezuwiusza": J. Andreau, *The Use and Survival of Coins and of Gold and Silver in the Vesuvian Cities*, [w:] *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, red. W. V. Harris, Oxford 2008, s. 208-225.

Il. 3. Struktura chronologiczna monet brązowych w skarbie z Ptolemais.

Il. 4. Rozpiętość chronologiczna monet srebrnych w skarbie z Ptolemais.

przedziale lat 200-222 (il. 4), poprzedzającym o ponad 30 lat moment ich zdeponowania. W grupie monet seweriańskich aż 8 wybito do 210 roku, 4 – do 217 roku, 2 – do 222 roku n.e.; omawiane egzemplarze cechuje dobry stan zachowania i nieznaczne ślady obiegu. Nie ulega wątpliwości, że właściciel monet starał się lokować pewną część swoich oszczędności w monecie srebrnej możliwie dobrej jakości (pod koniec panowania Sewerów zawartość srebra spadła poniżej 50%). Można sformułować przypuszczenie, że około połowy III wieku n.e. istniała w Ptolemais pewna ilość srebrnych monet wyjętych z obiegu, poprzez tezauryzację których mieszkańcy mieli możliwość lokowania swoich oszczędności. Brak denarów Antoninów w skarbie mógłby świadczyć o ich niedostępności na lokalnym rynku. Znaleziska denarów rzymskich w Ptolemais są rzadkie (il. 5); wśród około 1110 monet pozyskanych w latach 2002-2009 przez polską misję archeologiczną znajdują się jedynie pojedyncze egzemplarze denarów: Trajana (98-117), Hadriana (117-138), Kryspiny (przypuszczalnie ze stopu cyny) oraz Aleksandra Sewera (222-235). Trudno powiedzieć, czy – i w jakim charakterze – mogły znajdować się w obiegu na terenie Cyrenajki około połowy III wieku n.e. drachmy Trajana z wizerunkiem głowy Zeusa-Amona na rewersie. Dwa mocno zużyte egzemplarze brązowe tego typu (Trajana i Marka Aureliusza [161-180]) znajdowały się w skarbie, zaś trzy egzemplarze srebrne pochodzące z wykopalisk (il. 6) noszą nieznaczne ślady obiegu.

Il. 5. Denary rzymskie z wykopalisk polskich w Ptolemais:
a. Trajan, b. Hadrian, c. Kryspina, d. Aleksander Sewer.

Il. 6. Srebrne monety Trajana (wybite dla Cyrenajki) z wykopalisk polskich w Ptolemais:
a.-b. Drachmy, c. Hemidrachma.

Trzęsienie ziemi, w wyniku którego uległ zniszczeniu dom rzemieślnika, miało miejsce – jak wyżej wspomnieliśmy – w 262 roku n.e. (lub wcześniej), a więc w okresie najpoważniejszego kryzysu monetarnego, jaki dotknął Cesarstwo. Za panowania Waleriana (253-260) i Galiena (260-268) nastąpiła bowiem gwałtowana inflacja, wyszły z obiegu dotychczasowe nominały, znacząco pogorszył się też stop antoniniana, który je zastąpił. Skutki tego zjawiska dobitnie ujął Stanisław Mrozek: *Jest pewne, że w wyniku ogólnej deprecjacji pieniądza straty ponieśli przede wszystkim ci, których największa część majątku ulokowana była w gotówce i których działalność ekonomiczna pozostawała w bliskich powiązaniach z rynkiem. A więc rzemieślnicy i kupcy, krótko mówiąc mieszkańcy miast.*[6] W okresie gwałtownego załamania się gospodarki, katastrofa pogrzebała w domu rzemieślnika w Ptolemais ostatnie relikty dawnego porządku monetarnego. Wydaje się uzasadnione przypuszczenie, że oszczędności – zgodnie z tradycją ulokowane przez niego w starannie dobieranej „dobrej walucie" – przestały reprezentować sobą dotychczasową wartość.

[6] S. Mrozek, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko-rzymskiej* [Archiwum Filologiczne KNoKA PAN, XXXIX], Wrocław 1978, s. 89.

WYKAZ MONET

Septymiusz Sewer (193-211 n.e.)

Rzym, 202-210 n.e.

1. Av.: Głowa w prawo, SEVERVS PIVS AVG
Rv.: Fortuna siedzi w lewo, FORTVNA REDVX
RIC 264a
denar; 19 mm; 2,62 g; ↑
nr inw. cn/278/06-15; inw. muz. 1069/346/72ط

2. Av.: Głowa w prawo, SEVERVS PIVS AVG
Rv.: Cesarz stoi w lewo, trzyma gałązkę i zwój, FVNDATOR PACIS
RIC 265
denar; 20 mm; 2,89 g; ↗
nr inw. cn/278/06-13; inw. muz. 1067/346/72ط

3. Av.: Głowa w prawo, SEVERVS PIVS AVG
Rv.: Roma siedzi w lewo, RESTITVTOR VRBIS
RIC 288
denar; 19,5 mm; 2,91 g; ↓
nr inw. cn/278/06-9; inw. muz. 1063/346/72ط

Rzym, 210 n.e.

4. Av.: Głowa w prawo, SEVERVS PIVS AVG
Rv.: Neptun stoi w lewo, prawą nogę trzyma na globie, w lewej ręce trójząb, P M TR P XVIII COS III P P
RIC 234 lub 241
denar; 19 mm; 2,70 g; ↓
nr inw. cn/278/06-3; inw. muz. 1057/346/72ط

Geta (209-212 n.e.)

Rzym, 200-202 n.e.

5. Av.: Popiersie w prawo, P SEPT GETA CAES PONT
Rv.: Nobilitas stoi w prawo, trzyma berło i palladium, NOBILITAS
RIC 13a
denar; 19 mm; 2,99 g; ↓
nr inw. cn/278/06-11; inw. muz. 1065/346/72ط

Karakalla (211-217 n.e.)

Rzym, 201-206 n.e.

6. Av.: Popiersie w prawo, ANTONINVS PIVS AVG
Rv.: Liberalitas stoi w l., trzyma teserę i róg obfitości, LIBERALITAS AVGG IIII
RIC 135
denar; 18 mm; 2,66 g; ↑
nr inw. cn/278/06-10; inw. muz. 1064/346/72ط

Rzym, 206-210 n.e.

7. Aw.: Głowa w pr., ANTONINVS PIVS AVG
Rv.: Libertas stoi w lewo, trzyma pileus i pręt, LIBERTAS AVG
RIC 161
denar; 19,5 mm; 2,05 g; ↓
nr inw. cn/278/06-2; inw. muz. 1056/346/72ط

8. Av.: Popiersie w prawo, ANTONINVS PIVS AVG
Rv.: Cesarz stoi w lewo, składa ofiarę nad trójnogiem, w lewej ręce trzyma zwój, VOTA SVSCEPTA X
RIC 179
denar; 20 mm; 3,00 g; ↑
nr inw. cn/278/06-5; inw. muz. 1059/346/72ط

Rzym, 213-217 n.e.

9. Av.: Głowa w prawo, ANTONINVS PIVS AVG GERM
Rv.: Liberalitas stoi w lewo, trzyma abakus i róg obfitości, LIBERAL AVG VIIII
RIC 302
denar; 19 mm; 2,71 g; ↘
nr inw. cn/278/06-7; inw. muz. 1061/346/72ط

Rzym, 215-217 n.e.

10. Av.: Głowa w prawo, ANTONINVS PIVS AVG GERM
Rv.: Wenus stoi w lewo wsparta na tarczy między dwoma siedzącymi jeńcami, trzyma hełm i berło, VENVS VICTRIX
RIC 312c
antoninian; 22,5 mm; 4,60 g; ↖
nr inw. cn/278/06-1; inw. muz. 1055/346/72ط

Rzym (Plautylla)

11. Av.: Popiersie w prawo, PLAVTILLA AVGVSTA
Rv.: Wenus stoi w lewo wsparta na tarczy, trzyma jabłko i liść palmy, po lewej stronie stoi putto, VENVS VICTRIX
RIC 369
denar; 19 mm; 3,22 g; ↙
nr inw. cn/278/06-4; inw. muz. 1058/346/72ط

Makrynus (217-218 n.e.)

Rzym, 217 r. n.e.

12. Av.: Popiersie w prawo, IMP C M OPEL SEV MACRINVS AVG
Rv.: Securitas siedzi w lewo, trzyma berło, wspiera głowę na lewej ręce, płonący ołtarz przed nią, VOTA PVBL P M TR P
RIC 13
denar; 19,5 mm; 2,73 g; ↗
nr inw. cn/278/06-14; inw. muz. 1068/346/72ط

Heliogabal (218-222 n.e.)

Rzym, 222 r. n.e.

13. Av.: Popiersie w prawo, IMP ANTONINVS AVG
Rv.: Fides stoi na wprost, głowa zwrócona w prawo, trzyma sztandar i vexillum, FIDES MILITVM
RIC 73
denar; 18,5 mm; 2,65 g; ↘
nr inw. cn/278/06-8; inw. muz. 1062/346/72ط

Rzym (Julia Maesa)

14. Av.: Popiersie w prawo, IVLIA MAESA AVG
Rv.: Pudicitia siedzi w lewo, PVDICITIA
RIC 268
denar; 19 mm; 2,12 g; ↙
nr inw. cn/278/06-12; inw. muz. 1066/346/72ط

Pupien (kwiecień-czerwiec 238 n.e.)

Rzym, 238 r. n.e.

15. Av.: Popiersie w prawo, IMP C M CLOD PVPIENVS AVG
Rv.: Concordia siedzi w lewo, trzyma paterę i dwa rogi obfitości, CONCORDIA AVGG
RIC 1
denar; 20 mm; 1,57 g; ↓
nr inw. cn/278/06-6; inw. muz. 1060/346/72ط

Wykaz skrótów:

RIC – H. Mattingly, E. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, vol. IV. *Pertinax to Uranius Antoninus*, London 1994.

Piotr Jaworski, *Silver Roman coins in a hoard found in Ptolemais*

The excavation campaign in Ptolemais, conducted in October 2006 by a mission of the Institute of Archaeology of the University of Warsaw, brought the discovery of a hoard of Roman coins from the first, second and third centuries A.D. The hoard was found in room within a street-side complex of industrial and commercial spaces. A room next door housed a well-preserved metallurgical furnace built re-using older structures of a latrine. The well-documented archaeological context of the find indicates that the burial of this set of coins was caused by an earthquake and its aftermath.

The find consisted of nearly 600 coins (mostly sesterces). Only 15 coins of the lot are silver denominations. In this group only one turned out to be an antoninianus (of Caracalla), and the other ones were denarii. The most numerous group is constituted by denarii minted under Septimius Severus and Caracalla. The time period in which the silver coins in the hoard were minted is relatively short; coins earlier than A.D. 200 and later than A.D. 238 are lacking.

It can be supposed that we are dealing with a form of thesaurization of silver coins, which at the brink of the great monetary crisis in the Empire becomes increasingly common practice. In the age of rapid inflation and a broadening gap between the official, nominal value of currency and relations between particular coin denominations and their actual value – related to the dramatically decreasing silver content in antoniniani, investing the savings of workshop's owner in "good currency" seems to be an indication of a good sense of the economic situation and prudence of the owner of the hoard.

(tłum. autora)